

УДК 811'161.2

І. А. КАЗИМИРОВА
(Київ, Україна)

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ: “БУКВАР” ІВАНА ФЕДОРОВА (1574)

Із позицій лінгвістичного джерелознавства проаналізовано першу східнослов'янську друковану граматичну працю – “Буквар” Івана Федорова. Схарактеризовано зміст, жанрові особливості та джерела цієї пам'ятки. Показано роль “Букваря” у формуванні української лінгвістичної термінології; відтворено семантичну еволюцію лінгвістичних термінів *буквар, азбука, грамати́ка*.

Ключові слова: лінгвістичне джерелознавство, історичне термінознавство, лінгвістичний термін, пам'ятка писемності.

Дослідження історії українських лінгвістичних термінів ґрунтується на вивченні тяглості вітчизняної граматичної думки, яка зародилася ще в XIV ст. Започаткування східнослов'янської друкованої граматичної традиції учені справедливо пов'язують з ім'ям Івана Федорова – першодрукаря, просвітителя, гуманіста [17, с. 43]. Іван Федоров передусім відомий як видавець “Апостола” – книги, яку впродовж тривалого часу вважали першим друкованим виданням, проте в 1954–1955 рр. науковцям і громадськості стало відомо про ще один першодрук – “Буквар”, виданий у Львові 1574 р. В. В. Німчук зазначає, що “є досить певні підстави для висновку, що першою друкованою книгою в Україні є не “Апостол”, а “Буквар” 1574 р. Івана Федорова” [Там само, с. 37]. Цю працю активно досліджували книгознавці й історики мови, проте з погляду історії лінгвістичної термінології пам'ятку було вивчено недостатньо. В. В. Німчук заповнив цю прогалину, присвятивши “Букварю” розділ “Філологічні видання Івана Федорова” у монографії “Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.” (1985) [Там само, с. 36–44]. Однак і досі цю пам'ятку не досліджено в термінознавстві, зокрема історичному, як джерело історичного словника лінгвістичних термінів.

У статті спробуємо окреслити термінологічні аспекти аналізу пам'ятки, які ще не були об'єктом спеціального вивчення. Зокрема, з позицій лінгвістичного джерелознавства дамо характеристику змісту та жанрових

© І. А. КАЗИМИРОВА, 2015

особливостей “Букваря”, з’ясуємо джерельну базу лінгвістичної термінології цієї праці, простежимо семантичний розвиток окремих найдавніших термінів лінгвістики – *буквар, азбука, граматики*. У дослідженні аналізованої праці орієнтуємося на запропонований у наших попередніх розвідках порядок розгляду лінгвістичних джерел [6; 7].

Про дату виходу “Букваря” свідчить запис на його останній сторінці. Пізніше, 1578 р., Іван Федоров доповнив і перевидав працю в Острозі. У мовознавчій літературі натрапляємо на різні погляди на мову пам’ятки. Так, Р. О. Якобсон уважає, що львівські видання Івана Федорова відбивають московський варіант церковнослов’янської мови з уникненням форм живої народної мови (такі форми дослідник знаходить лише в коментарях автора пам’ятки, які не входять до основного тексту) [20]. П. С. Кузнєцов зазначає, що мова “Букваря” – це поєднання церковнослов’янських особливостей і рис, притаманних живій російській чи іншим східнослов’янським мовам, зокрема українській [9, с. 92]. Аналізована праця була першою друкованою східнослов’янською книжкою світського призначення – для засвоєння граматики церковнослов’янської мови у східнослов’янській редакції [17].

Дослідники “Букваря” схиляються до думки, що його автор мав добру філологічну освіту, яку міг набути від учнів або послідовників авторитетного вченого тих часів Максима Грека [5, с. 89; 17, с. 36]. Є припущення, що Іван Федоров навчався в Краківському університеті, де оволодів грецькою та латинською мовами [15; 17].

У зв’язку з потребами навчання в монастирських чи світських училищах наприкінці XV ст. з’являються невеличкі друковані праці з мови [3, с. 21]. Про мотиви створення “Букваря” пише чимало дослідників, узагальнення ж їхніх думок знаходимо у В. В. Німчука: “Працюючи в Білорусії і на Україні, Іван Федоров як справжній гуманіст і просвітитель близько сприйняв до серця культурні потреби братніх українського і білоруського народів, які зазнавали дедалі більших утисків з боку шляхетсько-католицьких панівних класів. Дбаючи про поширення освіти серед простого народу, Іван Федоров уклав і надрукував для шкіл “Буквар” (так називаємо книжечку Івана Федорова, виходячи з її характеру й призначення, яка не має спеціального заголовка)” [16, с. 74]. У працях В. І. Лук’яненко та Я. Д. Ісаєвича натрапляємо на уточнення про те, що “Буквар” було створено на замовлення львів’ян – активних діячів братського руху [12, с. 210, 228; 4, с. 104].

На першій сторінці цього видання подано азбуку, яку пізніше використовували і в інших навчальних посібниках. Далі азбуку подано також у зворотньому порядку, а потім – упереміш. Після абетки розміщено вправи для читання складів. Наступні три розділи були спрямовані на вивчення граматики (форми дієслів (однина, двоїна, множина) в теперішньому часі; дієслова у формах 2–ї особи однини наказового і дійсного способів; відмінкові форми іменників та похідних від них прикметників; читання слів під титлами тощо). Після граматичних вправ у книзі розміщено перший азбучний текст для зв’язного читання – акровірш. Другу частину “Букваря” складали щоденні молитви – тексти для читання й заучування. Далі –

звернення до дітей про користь навчання, морально-етичні настанови з біблійної “Книги притч Соломонових”, звернені до батьків уривки про виховання дітей із послань апостола Павла.

Зміст видання дозволяє відновити з позицій ретроспективи семантичну еволюцію термінів *буквар*, *азбука*, *граматика*. За сучасною термінологією *букварем* називають підручник для початкового навчання грамоти, у XVI ст. такий підручник називали *азбука* або *грамматика* (*граматика*, *грамматикія*) [4, с. 104–105]. На думку В. І. Лук’яненко, *букварі* – це підручники трохи іншого змісту, ніж *азбуки* [13, с. 25]. Однак сучасники не робили різниці між одними і другими й називали *азбуками* також ті видання, на титульному аркуші яких було надруковано “Буквар”. Я. Д. Ісаєвич указує на те, що слово *буквар* у різних текстах мало різні значення: “алфавіт” (у “Номоканоні” 1624 р. “алфавітний покажчик” – *сочисленіє по буквару*); “вчена людина, книжник” (у “Сказанні” чорноризця Храбра); врешті – “підручник грамоти” [4, с. 105]. О. О. Кузьминова зазначає, що перші друковані букварі церковнослов’янської мови не мають стійкої назви: у “Букварі” 1574 р. назва не збереглася – у післямові Іван Федоров називає його “*от грамматикіи мало нічто*”, а *азбукою* називає один із розділів книжки. “Буквар” 1578 р. у передмові названо книгою “*по-греческии, альфавита, а по-рускии, азъ-буки*”; кілька наступних букварів (виданий Л. Зизанієм у 1596 р. у Вільно, острозький 1598 р., віленські 1618, 1619 та 1621 рр.) мають назву *грамматикіи* [10]. Термін *буквар* (*букварь*) за зразком лат. *abecedarium* увів на початку XVII ст. М. Смотрицький [2, с. 59]. О. О. Кузьминова підкреслює, що назва *буквар* стосовно книг для початкового навчання була засвоєна в Московській Русі під час никонівських книжних реформ: починаючи з 1657 р. московські видання виходять із назвою “Букварь языка славенска”, більш ранні друковані московські букварі у вихідних даних називалися *азбуками*. У 2-й пол. XVII ст. в Московській Русі ці назви були чітко диференційовані – *букварями* були друковані підручники для початкового вивчення граматики, а *азбуками* – переважно рукописні [10]. М. С. Вашуленко та В. В. Німчук зазначають, що в Україні підручник для навчання письма й читання до XVII ст. називали *азбукою*, а в XVI–XVII ст. букварі виходили під назвою *граматика* (з якої утворено українську народну назву букваря – *граматка*) [2, с. 59]. Загалом із первісного букваря згодом постали три жанри – власне буквар (книга для початкового навчання), граматика і катехізис [10]. У букварях у розділі про *просодію* (*прозодію*) часто вміщували термінологічні словнички, які пояснювали назви наголосів і розділових знаків [Там само]. Острозький “Буквар” 1598 р. названо “*книжка словенская рекше грамматика*”, а на титульних аркушах віденських видань Мамоничів 1618 і 1621 рр. позначено: “Грамматика албо сложеніє писмена хотящимся учити словенскаго языка молодолітным отрочатом”. Пізніше Львівське братство для книжок, що значною мірою нагадували підручник Івана Федорова, вживало однаковою мірою назви *буквар* і *граматика*. В Україні *граматками* (*граматиками*) називали букварі в XVI–XVIII ст. і пізніше. П. Куліш згідно з давньою традицією назвав “Граматкою” свій відомий буквар 1857 р. (друге видання 1861 р.) [18].

Завдяки використанню російських та українсько-білоруських джерел першодрукований “Буквар” Івана Федорова і його перевидання – українські (починаючи з острозького Букваря 1578 р.), білоруські та російські сприяли міжслов’янським зв’язкам [4, с. 109]. Від моменту опублікування ця книга слугувала зразком упродовж XVII ст. і справила величезний вплив на зміст та структуру наступних букварів, аж до кінця XVIII ст. [1, с. 471; 8, с. 41].

Важливе місце в історіографії “Букваря” Івана Федорова посідають праці, присвячені його джерельній базі (див.: [1; 11]). Н. Б. Мечковська пише: “Середньовічний автор, відкриваючи чи створюючи нове, вільно чи не вільно прагнув представити своє нове як чуже старе. Не було доказу більш переконливого, аніж покликання на авторитет далекого минулого. Іван Федоров, за своєю суттю справжній новатор, уважав за потрібне написати в післямові до свого Букваря: “Сия еже писахъ вам, не от себе, но от божественныхъ апостолъ и богоносныхъ святыхъ отецъ учения и преподобного отца нашего Иоанна Дамаскина, от грамматики мало нечто <...>” [14, с. 21]. Є. Л. Немировський зазначав, що джерела, використані Іваном Федоровим, свідчать про його широку освіченість. Серед них – західноєвропейські елементарні підручники грамоти, латинські і польські Алфавіти, праці сербських і болгарських граматиків, використана російська правописна традиція [15, с. 55].

Одним із джерел Букваря дослідники називають “Сказаніє” чорноризця Храбра (Сказ. Ч. Хр.). У 1885 р. І. В. Ягич зазначав, що “Стаття чорноризця Храбра користувалась у давнину великою повагою, на що вказують численні списки і її різноманітні переробляння” [20, с. 310]. Розлогу характеристику цієї пам’ятки подав В. В. Німчук [17, с. 13–18]. Установлено, що найдавніші відомі давньоруські списки трактату про створення слов’янської азбуки й перші переклади старослов’янською мовою дійшли до нашого часу із XV ст., а болгарський список пам’ятки – “О письменехъ чрънорѣзца Храбра” – із 1348 р. Дослідник зазначає й приблизний час появи пам’ятки – кінець X – поч. XI ст. (вказівку на цей час містять окремі східнослов’янські списки) [Там само, с. 13]. “Трактат Храбра безпосередньо пов’язаний із старослов’янською кирило-мефодіївською тематикою. Він звеличує творців слов’янської писемності, показує їх визначну роль в історії слов’янської освіти. Авторитет просвітителів Кирила і Мефодія Храбр підносить як щит проти зазіхань на право слов’ян на питому культуру, власну писемність, літературну мову” [Там само, с. 13–14]. Пам’ятка містить такі мовознавчі терміни: *рѣчь*, *жыкъ*, *буква*, *писа двогласное (двогласьное)*, *граматика*, *риторика*, *боукаръ* (“книжник”); назви грецьких (*азъ*) та латинських (*алфа*, *віта*) літер (Сказ. Ч. Хр., с. 297–299).

Р. О. Якобсон називає ще одне із джерел Букваря Івана Федорова 1574 р. – Трактат “Осмъ честии слова” [20]. Традиція приписує авторство цього трактату Іоаннові Дамаскину (VIII ст.), а переклад – Іоаннові екзарху Болгарському (кінець IX – поч. X ст.) [17, с. 18].

І. В. Ягич указує на системність представлення мовознавчих термінів у пам’ятці [19, с. 342–344]. Термін *има* позначає клас імен; терміни *има общее* і *има собное* відбивають диференціацію іменників на власні та загальні наз-

ви; *окончаніє* (закінчення) і *различіє* (член / артикль) — назви ознак, за якими здійснено поділ імен за родами. *Число имене двойно, число имене едино (единствено)* і *число имене множественно* — терміни на позначення імен за трьома числами. У пам’ятці віднаходимо термінологічні ряди *родъ (има женьско, има мужеско, има среднее)*; *видъ* (за яким *има* поділяють на *первобытное, дъиствено, повъстное, рододатное*); *начертаніє*, котре в написанні поділяють на *пресложное (пресложно), простое (просто), сложное (сложно)*; *число; паденіє* (відмінок; виділено такі відмінки: *виновно; дательно, звательно, право, родно*). Ці ряди засвідчують формування у давніх мовознавців уявлення про категорії імен, для яких є відповідне термінопозначення — *отношенія “посльдствующія”*. Друга частина пам’ятки присвячена *рѣчи* (дієслову). Перераховано часові форми дієслова, що знайшло відбиття у відповідній термінології пам’ятки: *залогъ рѣчи дъиственный (будущее, минувшее, настоящее)* — на позначення часових форм активного стану; *залогъ рѣчи страдалный* — пасивного стану; *залогъ рѣчи посредь страсти и дъиства* — середнього стану. Виділено категорії дієслова, засвідчені такою лінгвістичною термінологією: *изложениє рѣчи* (суч. спосіб; *вопросное, звательное, молитвенное, необавное, повельное, повъстное*); *залогъ* (див. вище); *видъ рѣчи (первообразный, преводный)*; *начертаніє рѣчи (пресложно, просто, сложно)*; *число; лице (второ, перво, третіє)*; *время (будущее, мимошедшее, минувшее, надпредѣлаемое, настоящее, непредѣльное, по малъ бывающее, предбывшее, предивывшее, предлежимое, протлаженное)*; *супружество* (дієвідміна). У відповідних термінах третя частина описує *причастіа* (дієприкметник і його форми), четверта — *различіє (подчинное, предчинное)*¹.

Далеко не вся граматична термінологія вміщена у книзі Івана Федорова, “оскільки це не був безпосередньо підручник із мови, а посібник для первісного навчання читанню й письму. Однак вони дають певне уявлення про тодішній стан науки про мову” [3, с. 21]. Наведемо вжиті в “Букварі” терміни: *азбука (азбука), время рѣчи будущее, время рѣчи настоящее, время рѣчи непредѣльное, время рѣчи по малъ бывающее, время рѣчи предбывшее, время рѣчи протлаженное, грамматикѣа, изложениє рѣчи повелителное, изложениє рѣчи сказателное, ортографіа, прозодіа, страдальнѣй залогъ* (Федоров, с. 30, 40).

Деякі терміни, ймовірно, запозичені з грецьких і латинських граматичних творів (*грамматикія, ортография*), частина утворена за моделлю номінацій іноземних трактатів (*предбывшее время, помале бывающее время, сказательное наклонение* и др.) [3, с.22]. М. П. Лесюк вважає, що термін *граматика* був запозичений із грецької мови десь уже в XVI ст., уперше в Україні його вжито саме в “Букварі” Івана Федорова 1574 р.” [11, с. 494].

У підсумку зазначимо, що джерелознавчий аналіз першої східнослов’янської граматичної праці — “Букваря” Івана Федорова — увиразнює ранній етап формування лінгвістичних термінів на слов’янських теренах; терміни, використані автором пам’ятки, вказують на наступність у розвитку граматичної традиції й засвідчують високий рівень мовознавчої науки того часу. Матеріал пам’ятки є цінним джерелом для вивчення історії українських лінгвістичних термінів.

¹ Ці терміни подано в: (Покажчик).

1. *Быкова Т. А.* Место “Букваря” Ивана Федорова среди других начальных учебников / Т. А. Быкова // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – Т. XIV. – Вып. 5. – С. 469–473.
2. *Вашуленко М. С.* Буквар / М. С. Вашуленко, В. В. Німчук // Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблук та ін]. – [3-тє вид., зі змінами і доп.] – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 59–60.
3. *Гвоздович Г. А.* Грамматическая терминология русского и белорусского языков: истоки, структура, функционирование / Г. А. Гвоздович. – Минск : БГУ, 2008. – 167 с.
4. *Ісаєвич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова / Я. Д. Ісаєвич. – Львів : Вища школа ; Вид-во при Львів. ун-ті, 1989. – 191 с.
5. *Іванов А. И.* Литературное наследие Максима Грека / А. И. Иванов. – Л. : Наука, 1969. – 248 с.
6. *Казими́рова І.* Історична термінографія в контексті лінгвістичного джерелознавства / І. Казими́рова // Мова і культура : науковий журнал. – К. : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2014. – Вип. 17. – Т. II (170). – С. 265–270.
7. *Казими́рова І.* Іван Огієнко – засновник української історичної лінгвотермінографії / І. Казими́рова // Українська мова. – 2015. – № 1. – С. 36–49.
8. *Клименко О.* Перші друковані кириличні букварі та їх вплив на становлення і формування навчальної книги в Україні / О. Клименко // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології, 2006. – Вип. 1. – С. 41–54.
9. *Кузнецов П. С.* Букварь Ивана Федорова / П. С. Кузнецов // Вопросы языкознания. – 1956. – № 2. – С. 91–97.
10. *Кузьминова Е. А.* Буквари церковнославянского языка / Е. А. Кузьминова // Православная энциклопедия : [электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravenc.ru/text/153609.html>. – Дата обращения 21.01.2015.
11. *Лесюк М.* Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині : монографія / М. Лесюк. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. – 732 с.
12. *Лукьяненко В. И.* Азбука Ивана Федорова, ее источники и видовые особенности / В. И. Лукьяненко // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского дома) АН СССР. – 1960. – Т. 16. – С. 208–229.
13. *Лукьяненко В. И.* Переиздания первопечатной Азбуки Ивана Федорова / В. И. Лукьяненко // Книгопечатание и книжные собрания в России до середины XIX века : сб. науч. тр. – Л. : БАН, 1979 – 171 с.
14. *Мечковская Н. Б.* Ранние восточнославянские грамматики / Н. Б. Мечковская ; [под ред. А. Е. Супруна]. – Минск : Изд-во “Университетское”, 1984. – 159 с.
15. *Немировский Е. Л.* Иван Федоров (около 1510–1583) / Е. Л. Немировский ; [отв. ред. А. А. Чеканов]. – М. : Наука, 1985. – 320 с.
16. *Німчук В. В.* Іван Федоров і початок світського книгодрукування / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1975. – № 1. – С. 73–80.
17. *Німчук В. В.* Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. / В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1985. – 222 с.
18. Перший східнослов'янський буквар : [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ebk.net.ua/Book/synopsis/pershodrukar-ivan-fedorov-i-vynyknennya-drukarstva-na-ukrayini/pershyu-skhidnoslovyanskyu-bukvar.htm>. – Дата звернення 26.01.2015.
19. *Сидоров О. О.* Першодрукар Іван Федоров / О. О. Сидоров, Г. І. Коляда // Книга і друкарство на Україні. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 24–41.
20. *Ягич И. В.* Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке / И. В. Ягич // Исследования по русскому языку. – СПб. : Типография императорской академии наук, 1885. – С. 289–1070.
21. *Jakobson R.* Ivan Fedorov's Primer of 1554 / Facimiled with comment by R. Jakobson. – Cambridge (Mass.) : Harvard Colleg Library, 1955. – 79 p.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Покажчик – Німчук В. В. Покажчик давніх слов'янських філологічних термінів // Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. / В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 215–222.
- Сказ. Ч. Хр. – О письменехъ чрънорѣзца Храбра // Исследования по русскому языку. – СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1885. – С. 297–300.
- Федоров – Федоров І. Буквар. Післямова В. В. Німчука. – К. : Дніпро, 1975. – 96 с.

I. A. Kazymyrova

HISTORICAL ASPECTS IN FORMATION OF THE UKRAINIAN LINGUISTIC TERMINOLOGY:
"BUKVAR" BY IVAN FEDOROV (1574)

The article deals with the analysis of East Slavic grammatical printed work ("Bukvar" Ivan Fedorov) from the standpoint of Source Study. Author determines the content, genre characteristics and sources of this work. Also it is shown the role of "Bukvar" in the formation of the Ukrainian linguistic terminology, and presented semantic evolution of linguistic terms: *буквар, азбука, граматика*.

K e y w o r d s: Linguistic Source Study, historical terminology, linguistic term, memo writing.